

MARCEL BECKER

Wat hebben de media ons te zeggen?

In de discussies over de veranderingen in het media-landschap komen velen tot kritische kanttekeningen. Hierbij is de ethiek prominent aanwezig. De meest in het oog springende manifestatie van ethische bekommernis betreft de schending van fundamentele morele beginselen. Men denke aan journalisten die de privacy van mensen niet respecteren en *reality-tv* programma's, die mensen in onwaardige situaties vertonen. De discussies spitsen zich toe op de vragen welke fundamentele waarden worden geschonden, waarom dat ontoelaatbaar zou zijn, en op welke wijze de eventuele schendingen zijn in te dammen. Hoe relevant en actueel deze discussies ook zijn, het gaat ons hier om een manifestatie van ethische bekommernis die zich op fundamenteeler niveau bevindt. Heel elementair geldt al, dat in het beeld van de werkelijkheid dat de media ons voorschotelen morele categorieën en beginselen aanwezig zijn. De veranderingen in het media-landschap leiden ook hierin tot opmerkelijke ontwikkelingen.

Deze bijdrage opent met een analyse van het fundamentele karakter van de morele dimensie. Vervolgens concentreren we ons op enkele tendensen die zich bij het medium televisie voordoen. De concentratie hierop is gerechtvaardigd omdat allereerst, de televisie zeer dominant is (de cijfers over televisie kijken in het artikel van Bart Pattyn spreken wat dit betreft duidelijke taal). Bovendien geldt dit medium allerwegen als toonaangevend. Andere media zijn in vele opzichten geneigd de weg te volgen die de televisieprogrammamakers inslaan. Binnen het rijke palet van televisieprogramma's richten we ons op de meest in het oog springende veranderingen, die een voorafschaduwing

lijken te zijn van nog radicalere ontwikkelingen. We doelen op snel groeiende genres als *soap*, *talkshow* en *reality-tv*. Een analyse hiervan brengt ons op spanningen en paradoxen, en daarmee tot beter begrip van gebeurtenissen in het televisie-landschap, en tot een beter op (on)waarde kunnen schatten ervan. Begrip en inschatting die hoogst noodzakelijk zijn want, zo zullen we aantonen, er staat niets minder op het spel dan onze verhouding tot de werkelijkheid.

MEDIA EN MORALITEIT

De notie 'media' is afkomstig van het begrip 'medium', dat letterlijk duidt op een zaak die zich (midden) tussen twee andere zaken bevindt. In de omschrijving van het begrip 'media' die *Van Dale's Groot Woordenboek* geeft, klinkt dit duidelijk door: 'De middelen tot overdracht en verspreiding van kennis en informatie'. Het begrip 'middel' draagt evenwel de misleidende suggestie in zich dat het zou gaan om een neutrale factor die er zelf niet toe doet. Immers, vaak gebruikt men dit begrip om instrumenten aan te duiden die naar willekeur zijn in te zetten en geen invloed hebben op de resultaten. Deze suggestie volgend krijgen we het beeld van de media als neutrale overbrengers van voorhanden stukken kennis en informatie. Dit beeld is enerzijds snel te weerleggen, maar anderzijds is het hardnekkig aanwezig in allerlei debatten over de media. Een weerlegging die verder gaat dan het bij ieder weldenkend mens aanwezige inzicht 'dat elke weergave iets subjectiefs heeft' is daarom noodzakelijk. Deze principiële weerlegging is te geven wanneer we te rade gaan bij de ontwikkeling die taal-en waarheidstheorieën de afgelopen eeuwen hebben doorgemaakt. Uiteenlopende theorieën hebben er, ieder op hun eigen manier, op gewezen dat zaken en fenomenen pas als reëel zijn te beschouwen wanneer zij uitdrukking, articulatie, hebben gekregen. Kennis en informatie zijn

geen directe afspiegelingen van stukken werkelijkheid, zij zijn in taal of beeld gearticuleerde representaties van een realiteit die niet direct voor mensen toegankelijk is. Pas wanneer een stuk werkelijkheid in taal of beeld is uitgedrukt, komt het als informatie of kennis tot ons. Uit deze inzichten volgen twee zaken die voor onze waardering van de media van direct belang zijn. Allereerst, de media vervullen een rol die te vergelijken is met vele andere 'media' die ons interpretaties van de werkelijkheid aanbieden. Ook in alledaagse conversatie, educatieve vorming en de lectuur van een boek nemen we een door een medium bemiddelde representatie van de werkelijkheid tot ons. Ten tweede: ieder beeld dat de media ons aanreiken is niet méér dan een interpretatie van de realiteit, die onmogelijk het laatste woord kan hebben. Natuurlijk zijn er adequate en minder adequate articulaties, maar over iedere articulatie is discussie mogelijk, en gezien het beperkte karakter van de articulatie, onvermijdelijk.

Tot een derde karakteristiek komen we, wanneer we bedenken wat een interpretatie onderscheidt van een kale weergave van feiten. Een interpretatie wordt gedragen door een overtuiging omtrent hetgeen goed, niet goed, waardevol en waardeloos is. Zij behelst een selectie van gegevens en een specifieke weergave ervan, die wordt gedragen door impliciet of expliciet aanwezige morele oordelen. Daarom roepen de gepresenteerde beelden van de werkelijkheid reacties op. Mensen nemen niet passief feiten en informatie voor kennisgeving aan, ze verwerpen of accepteren de interpretaties op grond van eigen oordelen. Dit leidt doorgaans tot discussie en debat; soms is er sprake van grote overeenstemming.

Een voorbeeld moge deze schets van de media verduidelijken. De activiteiten van de cameraploeg van de BBC die halverwege de jaren tachtig beelden van hongerende mensen in Noord-Oost Afrika registreerde, zijn ontoereikend beschreven wanneer we ze alleen opvatten als het neutraal doorgeven van informatie. De cameraploeg presenteerde

een beeld van de werkelijkheid, waarbij de ellende van de bevolking centraal stond. De boodschap werd door het publiek massaal opgepakt, hetgeen leidde tot een mondiale hulpactie. Tegelijkertijd doet dit voorbeeld ons beseffen dat toeval, contingentie en zelfs willekeur een rol spelen in het ontstaan van het media-beeld. Nadien hebben zich in Afrika en elders op de wereld vreselijke catastrofes voorgedaan, die niet zo indringend door de media werden gepresenteerd. Vele mensen zijn zo een stille dood gestorven.

Deze drie inzichten krijgen kernachtig uitdrukking in de meest bekende kreet in de literatuur over de media de afgelopen decennia: 'the medium is the message' van McLuhan. 1. het medium is niet neutraal, maar duidelijk aanwezig in de boodschap; 2. er zijn meerdere boodschappen, die door meerdere media worden uitgezonden; 3. iedere boodschap heeft een morele lading. Er zijn goede en minder goede, treurige en blijde boodschappen.

VERDWIJNENDE IDEOLOGIEËN, OPKOMENDE ETHIEK

Ieder mens laat zich in zijn handelen leiden door een overtuiging van hetgeen hij waardevol of waardeloos acht. Dergelijke overtuigingen gronden niet in zijn willekeur, zij groeien in de sociale gemeenschap waarvan hij deel uitmaakt. Dit krijgt gestalte in wisselwerking met de media. Onder andere in het interpreterend verwerken van de boodschappen der media ontwikkelen mensen hun identiteit, die weer een belangrijk oriëntatiepunt is voor de media. De wijze waarop de media te werk gaan is daarmee in hoge mate bepalend en representatief voor de collectieve identiteit van een samenleving en de mentaliteit der individuen.

Op dit punt heeft zich afgelopen jaren een omvangrijke verschuiving voorgedaan, die allerwegen is erkend maar

nog onvoldoende is doordacht. Tot voor kort bepaalden ideologische contexten de interpretaties van de werkelijkheid die de media toonden. Het omroepbestel is hiervan de meest duidelijke manifestatie. De representatie van kennis en informatie geschiedde tegen de sturende achtergrond van een min of meer vastliggend kluster van waarden, normen en overtuigingen. Thans is zowel in pers als omroepwereld de klassieke ideologische signatuur onder druk komen te staan of verwaterd. Bovendien hebben zich nieuwe actoren op de media-markt gemeld, die zich niet veel gelegen laten liggen aan oude waardepatronen. Als rechtvaardiging van deze ontwikkelingen geldt de waarde individuele vrijheid. Mensen hoeft niet meer voorgekauwd te worden hoe te denken. In plaats van een bemoeizuchtige patriarchale instantie is er de keuzevrijheid van het individu die uiteindelijk bepaalt wat de media bieden.

Bij deze rechtvaardiging zijn tweeërlei kanttekeningen te maken. Ten eerste mag de verdediging van de recente ontwikkelingen in naam van de vrijheid niet begrepen worden als vrijbrief voor iedere handeling. De ontstaansgeschiedenis van de term vrijheid leert ons dat zij onderscheiden moeten worden van menselijke willekeur. Volgens de klassieke verdedigers van vrijheidsrechten krijgt zij pas een adequate invulling vanuit gevoel voor de grotere context. Vrijheid kent als complement verantwoordelijkheid.

Ten tweede spreekt uit verdedigingen van de nieuwe situatie het beeld dat voorheen een repressief systeem werkzaam was. Een 'elite' zou aan het 'lagere volk' de normen en waarden voorschrijven. Deze begrippen suggereren dat het om een machtspolitieke relatie zou gaan. Dit is evenwel niet het geval. Eerder geschiedde de informatieoverdracht vanuit een door zenders en publiek gedeeld scala van morele en ideologische overtuigingen. De leidsmannen die het voortouw namen waren eerst en vooral bewogen door een (levensbeschouwelijke) inspiratie, waaraan eventuele machtspolitieke overwegingen onderge-

schikt waren. Het publiek accepteerde hen als leidsmannen omdat het overtuigd was van de waarde van de zaak die door hen werd vertegenwoordigd. Uiteraard is hiermee niet ontkend dat er vormen van machtsmisbruik zijn geweest. Maar iemand doet geen recht aan deze relatie wanneer hij haar primair in machtspolitieke termen beschrijft. Wellicht is dit misverstand ingegeven door een voornaam kenmerk van de manier waarop de morele dimensie zich deed gelden: haar vanzelfsprekendheid. Hoezeer zij de boodschap ook bepaalde, zij was relatief onzichtbaar. De hedendaagse mens die de vanzelfsprekende juistheid ervan niet ervaart, komt al te snel tot een machtspolitieke duiding.

Nu de vanzelfsprekendheid is verdwenen, treedt de morele dimensie expliciet naar voren. Het duidelijkst is dit in uiteenlopende nieuwe genres die de laatste tijd het scherm zijn gaan bepalen. Hoeveel verschillen er ook zijn tussen *soaps*, altijd zijn het uitwerkingen van morele en psychologische spanningsvelden tussen mensen. In *talk-shows* maken mensen het kijkerspubliek deelgenoot van existentiële problemen en dilemma's. Het kan hier gaan om evident betreurenswaardige zaken als 'mijn dochter eet teveel' en 'mijn man gaat naar de hoeren', om vreugdevolle zaken als het terugvinden van het levensgeluk na een droevige periode, of om voor ieder herkenbare thematieken als de conditie van het eigen lichaam en het besef van de eigen vergankelijkheid. De slachtoffercultuur waarover Frans Denkers elders in deze bundel spreekt, heeft in dit soort programma's een overvloedige bron. *Reality-tv* toont mensen in meelijwekkende of spannende situaties, waarin veel op het spel staat, niet zelden hun eigen leven. Voorts zijn er de programma's waarin mensen voor de camera op allerhande wijze tot verdieping van hun liefdesleven (pogen te) komen. Men kan er laetdunkend over doen, feit is dat hele bevolkingscategorieën zich voelen aangesproken door de manier waarop in dit soort programma's elementaire zin-en betekenisvraagstukken een articulatie

krijgen. Juist daarop is hun aantrekkingskracht bij het (omvangrijke!) kijkerspubliek gebaseerd. De categorie programma's die voor velen als banaal en triviaal geldt, is daarmee in hoge mate verethiseerd.

In de manier waarop de kijker deelgenoot wordt gemaakt van al of niet gefingeerde existentiële problemen treedt nog een belangrijk verschil met de vroegere situatie naar voren. Van *top-down* communicatie is geen sprake meer, er is open discussie. De in de *soap* gethematiseerde spanningen nemen zelden de vorm aan van een 'good guy' tegenover een 'bad guy'. De kijker mag zelf weten met wie hij zich identificeert. *Talkshows* nodigen hem uit en dagen hem zelfs uit een eigen oordeel te vellen. De uitgezonden boodschap wordt door het individu opgepakt, bediscussieerd, en in een eigen interpretatiekader geplaatst.

Deze openheid en de vereiste activiteit van de kijker dragen onmiskenbaar positieve elementen in zich. Zij gaan evenwel samen met een aantal veranderingen die tot nadenken stemmen. Hieronder stippen wij er een tweetal aan.

DE VERARMING VAN DE VERBEELDING

In al deze programma's is een duidelijke nadruk te bespeuren op het realiteitsgehalte van het getoonde. *Talkshows* tonen mensen wier verhalen 'uit het leven' gegrepen zijn. *Reality-tv* ontleent zijn fascinerende werking aan de combinatie van het spectaculaire beeld met het besef 'dat dit echt gebeurd is'. *Soaps* prijst men om hun vermogen de werkelijkheid te weerspiegelen (denk aan *Goede Tijden Slechte Tijden*). Het succes van de door *Veronica* afgelopen jaar uitgezonden *reality-soap* *Big Brother* was een bevestiging van deze ontwikkeling. Binnen de klassieke *soap*-formule presenteerde men een stuk harde realiteit. De opzet van het programma mocht enigszins gekunsteld zijn, de gepresenteerde realiteit mocht gemanipuleerde elementen

bevatten, feit is dat de bewoners van het huis niet een rol speelden. Zij waren doorgaans zichzelf.

Met deze nadruk op het hoge realiteitsgehalte dreigt evenwel iets kostbaars verloren te gaan. Dit is op het spoor te komen wanneer we deze 'reële' articulaties van menselijke betekenissen vergelijken met een medium dat eeuwenlang bij uitstek heeft gegolden als manifestatie van zin- en betekenisgeving, de kunst. Goede kunst is enigszins verwijderd van de realiteit. Het gaat om fictie, een 'scheppende activiteit', waarin door de inbreng van de kunstenaar uit ruw materiaal iets tot stand komt. Maar het produkt van de kunstenaar geeft wel uitdrukking aan iets wat wezenlijk is voor de menselijke werkelijkheid. Een grote roman, een beeldhouwwerk dat niet alleen fysiek maar ook als cultuurfenomeen de tijden heeft overleefd, een stuk muziek, het zijn alle krachtige articulaties van de grondcategorieën van het menselijk leven. Grote kunst laat ons haarscherp psychische en morele fenomenen zien. Tolstojs *Oorlog en Vrede* toont ons de chaos en de gruwelen van de oorlog op een meer indringende wijze dan menig ooggetuigeverslag. (Langzame delen uit) Beethovens pianosonates kunnen ons doen ervaren wat tederheid is.

Aan de luisteraar/kijker/lezer is het, om het kunstwerk te verwerken. Hiertoe doet hij een beroep op zijn verbeelding en fantasie. Interpretieren noemen we dat; en het is bekend dat de interpretatie van grote kunstwerken geen eenvoudige zaak is. Zoveel laten zij aan de interpretator over, dat de definitieve interpretatie nooit wordt gevonden. Het is het oneindige vermogen van de menselijke verbeelding dat hierin wordt aangesproken.

Aan de moderne media-consument is deze spanning tussen krachtige articulatie en meerduidige interpretatie niet besteed. Hij is slechts bereid tot analyseren, interpreteren en fantaseren vanwege het hoge werkelijkheidsgehalte. Natuurlijk ontkomt ook hij er niet aan fundamentele vragen te stellen over menselijk (samen)leven. *Talkshows*, *soaps* en *reality-tv* lijken bij uitstek geschikt om dit soort

vragen ter sprake te brengen. Menig programma uit dit genre zal aanleiding hebben gegeven tot discussies over elementaire psychologische en morele categorieën als vriendschap, trouw, integriteit en liefde. In die zin doen deze programma's wat 'echte' kunst doet en heeft gedaan: ze appelleren aan wat we belangrijk vinden en maken de tongen hierover los. Maar deze fenomenen manifesteren zich dikwijls uitermate kaal; zij krijgen veelal een directe en zelfs plastische uitwerking. *Big Brother* heeft meestal niet méér gedaan dan het tonen van het banale en triviale dat veel alledaagse werkelijkheid nu eenmaal in zich heeft. De discussies die naar aanleiding van het programma in huiskamers en studentenkeukens zijn gevoerd kunnen niet lang geduurd hebben omdat in dit 'levensechte' drama doorgaans snel duidelijk is wat op het spel staat. In de receptie van *Big Brother* in de media kwam dit zeer duidelijk naar voren. Op enkele uitzonderingen na werd zij niet gevoed door de fascinatie voor hetgeen de bewoners wel of niet met elkaar hadden, zij werd eerder gevoed door de verwondering dat een programma waarin zo weinig gebeurde, een programma dat zo nietszeggend was, toch zoveel kijkers trok. Niet de inhoud van het gebeurde maar het gebrek aan inhoud stond centraal.

Deze gebrekkige inhoud heeft een directe relatie met het hoge realiteitsgehalte. Het medium televisie stelt zich ten doel de werkelijkheid zo hard en indringend mogelijk te presenteren, in plaats van verwondering te genereren die leidt tot vragen over de aard van hetgeen zich afspeelt. Ten opzichte van kunst heeft dus een verschuiving plaatsgevonden: de verwondering over 'wat er gebeurt' heeft plaatsgemaakt voor de (sensationele) gewaarwording 'dat dit gebeurt'.

Let wel, deze vormen van *reality-tv* kunnen uitermate zinneprikkelend en indringend zijn. Maar de spanning in het programma is vooral te danken aan triviale vragen als 'doet-ie het of doet-ie het niet'. Zeer zeker spannend, dikwijls aangenaam om te zien, maar weinig aan fantasie en

verbeelding overlattend. Het leidt tot de paradox dat het medium van de visualisering steeds minder aan de verbeelding over laat. Natuurlijk kan dit op termijn een verenging van het morele bewustzijn tot gevolg hebben. De hierboven omschreven verethisering van het banale leidt dan tot een banalisering van het ethische.

RELATIVERING VAN HET SERIEUZE

Er is nog een ander mechanisme dat een diepgaande beleving van de morele dimensie bedreigt. Hierboven is uitgewerkt dat iedere door de media gepresenteerde interpretatie noodzakelijkerwijze uitnodigt tot discussie. De televisie is het strijdtoneel van botsende interpretaties van de werkelijkheid. Maar de discussie wordt bemoeilijkt door de teloorgang van grotere (ideologische) kaders waaraan de centrale begrippen oorspronkelijk hun betekenis ontleenden. De teloorgang van deze begrippen heeft de post-modernen verleid tot de suggestie dat deze geheel op zich zijn komen te staan, zonder te verwijzen naar een realiteit. Volgens deze gedachtengang zijn discussies uiteindelijk niets anders dan gesofisticeerde woordenspelletjes. Maar wanneer het om boodschappen van zin-en betekenis gaat, is er wel degelijk een realiteit en een gemeenschappelijkheid waaraan im-of expliciet wordt geappelleerd. Een integer en adequaat gebruik van morele categorieën nodigt uit tot discussie en dialoog, die niet vrijblijvend zijn maar ergens over gaan. Dit blijkt onder andere hieruit, dat de kennismaking met afwijkende visies een mens niet onverschillig laat, zij vraagt om een serieuze omgang met de serieuze begrippen.

Precies aan dit gegeven ontleent de categorie programma's die wij op het oog hebben haar bestaansrecht. Maar de veelheid van gearticuleerde opinies gaat samen met een relativering van datgene waar het deze programma's uiteindelijk om te doen is. In de veelheid kan de delicate grens

tussen het serieus voeren van een discussie en het naast elkaar dumpen van meningen overschreden worden. Dit gevaar is reëel omdat de boodschappen die de televisie op indringende wijze op het publiek afstuurt dikwijls een tegenstrijdigheid in zich dragen. We lichten deze tegenstrijdigheid toe aan de hand van de woorden van de presentator van Amerika's best bekeken *talkshow*, J. Springer. Toen hem enige tijd geleden werd gevraagd naar het bestaansrecht van zijn programma, waarin mensen veelal bizarre karaktertrekken van zichzelf onthullen en elkaar vervolgens verbaal en fysiek te lijf gaan, gaf hij twee redenen. Hij stelde dat zijn programma één van de weinige fora is waar mensen die vertoeven in de periferie van de samenleving zich presenteren. Daarnaast relativeerde hij hetgeen op het scherm gebeurt: mensen die elkaar tijdens de uitzending te lijf gingen zouden elkaar even later weer vriendelijk bejegenen. Nu is het absoluut niet de bedoeling de gekkigheid in dit programma aan een serieuze analyse te onderwerpen. Waar het hier om gaat is, dat de presentator in zijn rechtvaardigingspoging vervalt in een opvallende tegenspraak. Voor ieder van de twee motivaties is iets te zeggen. Er is niets tegen een emancipatorisch bedoeld programma, al lijken me hiervoor betere formules denkbaar. Er is ook niets tegen het presenteren van vrijblijvend vermaak, waarbij de actoren weet hebben van het onschuldige karakter. Maar een programma kan toch niet tegelijkertijd vrijblijvend en serieus bedoeld zijn.

Deze spanning is in toenemende mate zichtbaar bij allerlei programma's waarin mensen zich uiten over zaken die hen ter harte gaan. Enerzijds zien we dat de deelnemers spreken in grootse morele categorieën. Maar dit geschiedt tegen de achtergrond van relativering en cynisme. Het kan ertoe leiden dat de kijker niet méér doet dan het consumeren van de berichten die de televisie op hem afvuurt. Hij neemt tot zich wat hij aangenaam vindt. Dit impliceert een meer uitwendige verhouding tot het gebodene. De inwendige beleving en doorleving dreigt ver-

loren te gaan. Wanneer de kijker even niet getroffen is door hetgeen hij waarneemt, zapt hij ongeïnteresseerd weg. De relativering heeft gezegevierd over de betrokkenheid. Deze spanning wordt op de spits gedreven wanneer zeer ingrijpende persoonlijke dilemma's en beslissingen (bijvoorbeeld aangaande lief en leed) een articulatie krijgen in de context van een show. Het bedenkelijke *infotainment* heeft er een geduchte concurrent bij gekregen: 'ethico-tainment'. Met grote directheid wordt een boodschap op de kijker afgestuurd, maar dit gebeuren is doordeseemd van een besef van de betrekkelijkheid ervan.

Daarbij ontstaat een dynamiek waarin beide poten van de spanning zich sterker ten opzichte van elkaar profileren. Om temidden van de relativering het hoofd boven water te houden is een nog pathetischer aangezette presentatie nodig ... die nog ongeloofwaardiger overkomt en daarmee des te meer gerelativeerd wordt. Het kan niet anders of deze vicieuze cirkel leidt op termijn tot verarmde beleving van zaken die echt belangrijk zijn in het leven.